

Крсто ПИЖУРИЦА*

ДВА АУТЕНТИЧНА ЛИКА ВАСОЈЕВИЋКОГ ПРОСТОРА У ПРОЗИ МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Фасцинантна Лалићева опчињеност животом и судбином људи завичајног поднебља огледа се и у чињеници да је у дјелу сликао не само литерарне фикције и симболе на којима се живот преламао већ и аутентичне живе ликове. Познато је да је такве ликове доносио кад је писао о комитима и комитским групама (гдје је био до краја историчан), али је такав и у неким слојевима приповједне прозе. Не може се децидно констатовати од које етапе његовог рада он престаје да буде историчан, односно до које је био историчан у смислу именована аутентичних ликова, будући да се ти ликови појављују од *Сџаза слободе*, преко *Извиднице*, *Избраних њриповиједака* и *Првој снијеја* све до краја шездесетих година, чак и касније, до прераде неких приповједака првог издања *Првој снијеја*, односно *Свагбе*.¹ Ликови у његовој прози и иначе, имају значајну функцију, носиоци су радње и карактерних црта. За ову прилику ми смо одабрали два таква лика, Влајка Пешића и Радисава Радевића у намјери да Васојевићима покажемо да Лалић није у свађи са свим „тамошњим људима”, већ је и најаутентичнији, најсвестранији сликар и тумач живота људи Горњег Полимља. Поменути ликови рано се појављују у Лалићевој прози, а у њој су се јавили и у посљедњој фази његова рада.

Пешић и Радевић отјелотворују дио духовних принципа самог Лалића. Уносећи их у своју прозу – Лалић се одуживао завичају и потврђивао своју пјесничку повезаност са оним што чини вриједност традиције, на шта је наслањао поетику своје прозе. Поетика црногорске традиције, говорног и писаног исказа, имала је у Марку Миљанову Поповићу сјајног

* Др Крсто Пижурџа, Подгорица

¹ О томе у књизи: Крсто Пижурџа, *Жуборна казивања* (текст *Трајом њриповиједне прозе Михаила Лалића*), Стручна књига, Београд 1992.

тумача и практичара, а Лалић је на једном рукавцу свога поетског исказа веома близу поетици Маркова дјела. Ми мислимо да је Лалић уношењем Влајка Пешића и Радисава Радевића у своје прозно дјело био на зеленој грани Маркове поетике на којој је било начело повезаности са животом, формулисано „(...) видим да многи јунаци не само да умријеше тијелом но и рад њихов умрије који не смије бит заборављен”.

Држећи се тога начела, Лалић није хтио допустити да „се заборави свети рад правих јунака”, ми бисмо рекли свијетлих ликова, како је он доживио Пешића и Радевића. Зато им је и посветио пажњу не би ли их сачувао од заборава.

Пешића и Радевића Лалић је доживио у условима рата и свеукупне прљавштине коју рат носи и доноси. У случају Радисава Радевића није залазио у дане његовог мирнодопског живота, нити у његово породично стабло, док је у случају Влајка Пешића саопштио нешто података из његовог грађанског живота до рата. Чак је из његовог живота бљеснуо у једном тренутку детаљ који отвара историјске перспективе живота поднебља у којем је Пешић дошао на свијет. То је онај тренутак из којег се види ход породице од Лубница до Трепче.

Причу о Влајку Пешићу Лалић је започео и конституисао на основу непосредног доживљаја, рекло би се непосредног стања ствари, и на основу приче других. Евидентирана је његова присутност у *Свадби*, *Лелејској јори*, *Гледајући доље на друмове*, *Прелазном њериоду* и *Тамари*. Свугдје се појављује у моралној чистоти и високој свијести о пролазности живота са свим противрјечностима и људским парадоксима. Пешић се не појављује као дневни агитатор и гласноговорник комунистичке пропаганде, већ као интелектуалац ширих видика, који зрачи колико појавом толико и резонима. Први сусрет писца и Пешића био је у четничком затвору у Колашину, у коме су и Лалић и Пешић проводили затворске дане. Лалић из прве руке саопштава у *Свадби* како је Пешић коментарисао одзив појединих затвореника на прозивку коју су обављале затворске власти. Пада у очи да је први Пешићев коментар затворске прозивке био подсмјешљив, а односи се на одзив затвореника Милана Мирковића, лица нерођеног за муке Милића Вујадиновића. Јединац из старе и познате поповске породице случајно се „заплео у студентске немире и нечијом грешком привирио у скојевску организацију”. Ухапшен је, доведен у Колашин, метнут на муке, не отрпјев – издао. „Отада се”, саопштава писац, „с њим у затвору није говорило, осим на прозиву кад се одазове ‘Ја-а’ а затвореник, адвокат Влајко Пешић из Трепче, тај одзив пропрати подругљивим ‘Ња-а’.² Пешић

² М. Лалић, *Свадба*, библ. „Луча”, ГЗТ, 1966, стр. 74.

је ироничан (можда без разлога) и у коментару опстанка у затвору другог затвореника, Момчила Лукића. Лалић саопштава: „У затвору, од врха до дна, а у читавом Колашину знало се да му је само новац спасио главу и да му само непрестане ‘новчане трансфузије’, како је говорио адвокат Пешић, одржавају живот”.³ Лукићево даље понашање Пешић није коментаришао. Иако рањен, у бјекству, Лукић се на крају нашао у Чемеркићевој четици.

И други затвореник четничког затвора у Колашину, Пејо Грујовић, пружа сличну информацију о Пешићу. Каже: „Прозивају нас из дугог списка да приђемо један са другим с порцијама и ћасама – да се казану поклонимо и примимо кутлачу каше у знак покорности и признања. Сви се на позив одазивају и одзиви одјекују од зидова: Ја, Ја, Ја, Ја, а само Влајко Пешић неће као други. Он виче Ња!, да се наруга и нама и њима, уображеном човјечанству што ни за сто хиљада година не изнађе ништа боље од насиља, па и Богу да се наруга што нас створи по својој слици и прилици”.⁴ Семантичко значење Пешићева израза ња асоцира на сељачко-коњушарски амбијент, али га је Пешић од почетног ругалачког израза преобразио у метафору живота, учинио га је другим лицем колашинског затвора. Зачуђен храброшћу његове употребе (у конкретном миљеу), зачуђен двосмисленошћу израза, затвореник Јанко Ујовић тражи појашњење израза и упозорава на опасност. Пејо прича: „Док сам с Влајком разговарао, примаче се Јанко да га пита: ‘Бјеше ли ти онај што виче *ња* кад га прозову по имену?’

‘Јесте, досадило ми је да вичем *ја*. Није ни истина, чини ми се: како могу да кажем *ја* кад сам овдје и, као што видиш, лишен себе: немам слободу да кажем *не* и да одем некуд друго. *Ја* је неко ко има *ја*, а *ја* сам га изгубио’.

‘Немој молим те’, каже Јанко.

‘Зашто, Учо?’

‘Они тебе овдје не би задржавали да немаш некакве вриједности. Имаш, значи, знања неког и угледа, па би се могло догодити да за твојим примјером пођу неки млађи, па да се та школа прошири.

Како бисмо онда изгледали кад бисмо узели да њачемо један за другим? За оне тамо с друге стране то би била посласаница, скупљали би се ту испред капије да се насладе’.

‘Кад се размисли’, рече Влајко, ‘можда си ти, Учо, у праву’.

³ *Истио*, 86.

⁴ М. Лалић, *Гледајући доље на друмове*, (Сабрана дела), Нолит – Београд, Побједа – Титоград, 1985, стр. 40.

‘Сигурно је да сам у праву. Ако ти се досадило да вичеш ја, реци ту сам или ту је, или овдје, само не ња – то више немој да те чујем!’⁵

Накратко, посредник (у затвору) између Пеја Грујовића и Пешића био је затвореник, Колашинац, Васо Булатовић – Ђаћић који је Пеју послужио као водич, „старосједилац” је ту, има духа и смисла за шалу, па послѣје представљања других не одустаје, иде даље, представља и каже: „Нијесу сва војна лица, има и цивила. Ево, на примјер, дошао нам је из Суботице адвокат Пешић, Влајко Ђолев. И њега јунаштво занијело, јер се Ђоле у своје вријеме, замјерио турској царевини и био присиљен да се пресели из Горњих Села у Црну Гору, то јест у Трепчу, километар од границе, да му је лакше упадати да Турцима чини штету кад му се ћефне”.⁶ Употпуњујући структурне слојеве романа Пејо Грујовић је преузео причу, наравно и причу о Пешићу. Исписујемо Лалићеву причу о Влајку Пешићу, коју је саопштио језиком Пеја Грујовића:

„Огорчен је Влајко на све, више на своје но на туђе. Има и разлога. Просијед је, с оштрим цртама већ уморног некадашњег љепотана. Дуга му је биографија, овдје ће бити нешто краћа, а заслужије да се запише пошто је он први затвореник – прије но што је затвор заснован, уколико то нијесмо и ми остали, и сви рођени...

Имао је адвокатуру у неком мјесту близу Суботице. Пара се није намлатио, иако се лако могло. Није му било ни потребно: нежења је и не пије, није навикао да троши много. И од онога што добије – давао је комунистима, пацифистима, добротворима, скупљачима, Црвеном крсту, ко затражи и колико нађе. Али кад је рат изгубљен, сјетио се завичаја и комита из прошлог рата и потјера с пуцњавама па и да ће се у брдима поново наћи неки од облика одупирања.

Вратио се у Трепчу на Лиму, дочекали су га сестра и зет с гомилом дјеце – раширили су се по имању, навикли се да добро живе, препали се да ће им повратник то одузети, унервозили се те му и кућу у туђину претворили.

Устанак га је привукао, пошао је на фронт код Плава, па на Чакор и на Мокру и на зборове по селима – свуда гдје се затражило да помогне разлозима или савјетом.

Одједном га је ухватила чудна носталгија за преднаталним крајевима која га је повремено и раније посјећивала. Спремио се и пошао у Горња Села да потражи трагове, изворе, зид кућишта са којег је његов отац пребјегао пошто се смртно замјерио турском царству прије но се велесила

⁵ *Исџо*, 42.

⁶ *Исџо*, 25.

са Босфора откотрљала на границе у Тракији. Рођаци су га дочекали без одушевљења. Мисле: послан је од комуниста да агитује, а њима су се све мисли збиле на завјеру против комунизма. Сметају им трагови, војска партизанска, комунисти, делегати: привлаче дјецу и дјевојке, због њих долећу авиони те бомбардују и страх задају... Али рођаци не би били оно што су, кад би признали да је то од страха. Смета им, кажу, што им партизани убише рођака, жандара, жандармеријског наредника Велимира. Јесте да је био лисац, тај наредник кесозуби, али откад га више нема да им смета – почео је да се нагло пролепшава из ушећерених успомена.

Кад је видио шта је преостало од некадашњег боравишта Ђола и Милуна Пешића, то јест ништа, спремио се Влајко да се врати у Трепчу, али ту се изненада испријечила нека врста комунистичке полиције и њене будности: не дају му излазницу. Очекују четнички напад од Заостра и Берана, имају некакве војне тајне које би он могао да изда, треба прво да провјере ко је и шта је, па да га пусте... Провјера је потрајала недјељу дана и није се макла с мјеста, прелазео је за то вријеме од рођака до рођака те му се рођаштво ускануло доживотно. Дотле дође и до напада, али не дође до одбране. Показа се да су комунисти дријемали и спавајући дочекали то једино што су чекали. У тој борби не погибе ни један једини од нападача, а нападачи, послвије побједе, стријељаше четрдесет заробљеника. Ту су и Влајка ухватили код рођака, и Радмилу, жену секретара комитета, за коју рекоше да је била члан неког другог комитета, пријеког суда и још којешта. Њих двоје – троје су побједници повели са собом, као неке живе трофеје, да их киње и показују, да их плаше пуцајући им изнад глава и да збијају друге шале. Одвели су их у село Заостро те ту за њих први затвор засновали. Помакли су се у Беран-село да буду ближе заштитницима, Талијанима, те и ту затвор засновали. Кад су Колашин освојили, затворска је зграда била празна; почела је да се пуни тек кад су затвор из Беран-села преселили...⁷

Лалић је још двапут споменуо Влајка Пешића у роману *Гледајући доље на друмове*: једном у вези са смрћу Јанка Ујовића у затвору и други пут у вези са дискусијама које затвореници воде да би прекинули вријеме. У вези са Ујевићем Пејо Грујовић саопштава: „Допустио је мени и Пешићу и толстојевцу Вујисићу да га до тамо отпратимо, тј. до школе, будући да је био учитељ, па нека га тамо док се нагоде гдје ће га сахранити”.⁸ У другој прилици Пешић се испољава као интелектуалац, који се зависно од саговорника компетентно упушта у расправе из сфере филозофије. Тако

⁷ *Истио*, 40.

⁸ *Истио*, 59.

је саопштен и податак да је Пешић својевремено био укључен и у дебатне клубове марксистичке оријентације. Пејо каже: „Влајко Пешић, некадашњи члан Клуба студената марксиста (1928), изнесе с марксизмом неспојиву, дуалистичку теорију: материјалну појавност и духовну енергију нешто спаја привлачећи једну другој, те се оне надигравају током живота крећући се истим правцем. Душа би се могла означити као тренутак тога споја”⁹, итд. Дебатност је ту само споменута, даљи развој романа текао је замишљеном концепцијом. Пешић се даље није појављивао.

Док је Пешић у роману *Глегајући гоље на друмове* пасиван у смислу јунака књижевног дјела, док се о њему тамо више прича а мање је у акцији – дотле је у *Тамари* акциона личност која носи терет радње и учествује у њеном разрјешењу. Скала његовог психолошког стања тамо вибрира и креће се од наоко шеретског понашања до високомислећег резонера.

На питање судије Ђураша Вукчића гдје му је мјесто становања, он одговара – „Трепачко гробље, испод Дубова”, саопштава да је имао „адвокатску канцеларију у Пачиру, Војводина, код Суботице”, а на питање: „Па који ђаво привуче тебе, из плодне равнице војвођанске, из богатства, да залуташ у црногорске врлети и глади?” Пешић одговара: „Привуче ме магнет војне обавезе, мобилизација за одбрану отаџбине, строги позив Војне области из Подгорице за све резервне официре с тога терена. И без тога би ме привукла патриотска свијест, традиција, обавеза да се борим против фашизма, и тако даље”¹⁰. Како се Пешић у *Тамари* појављује у улози свједока на фиктивном процесу што га судија Вукчић води, а поводом случаја Тамаре Годачић (алијас Радмила Недић), заробљене у Урвиници (Јеловица, Лубнице) јануара четредесет друге то и добија питања да би се ствар рашчистила, разјаснила. Судија Вукчић Пешића пита: „Јеси ли ти учествовао у нападу на Урвиницу, јануара четрдесет друге?” Пешић одговара: „Ни у нападу, ни у одбрани. Био сам строго неутралан. Присиљен да будем неутралан пошто нијесам имао оружја”. А како се *случајно* нашао у Урвиници и баш оног дана кад је тамо била борба (у којој је Тамара заробљена) Пешић саопштава: „Мој отац је био родом из Урвинице. Замјерио се турској власти те побјегао у границу црногорску и тамо се населио. Пребјегао је док је Урвиница припадала турском царству, прије но се Турска удаљила због пораза из балканског рата, и сачувао везу с рођацима. Веза је трајала и послије његове смрти: кад год сам се нашао с неким од тих рођака, Пешића из Урвинице и Стрмих Села – позива ме: Дођи да видиш очевину и ће ти је ђед живио... Сврати, дођи, своји смо, ближњи

⁹ *Истио*, 47.

¹⁰ М. Лалић, *Тамара*, СКЗ, Београд, 1992, стр. 66.

смо, нијесмо се одродили – сви би жељели да те виде... Тако сам најзад уобразио да је то нека стварна љубав, човјечно нешто, племенито осјећање, и тако даље. Давно сам се одлучио да им испуним ту велику жељу и вољу, али се увијек догађало нешто због чега сам одлагао. Дочекао сам зимске дане, па између њих изабрао оне најгоре, јануарске. Недјељу дана прије напада нашао сам се најзад тамо. Је ли могло бити горе?¹¹ Сентиментално је Пешићево причање о боравку код рођака, сентименталније путовање атаром ђедовине. Рођаци су показивали гдје је шта било, а он је запазио и детаље: „Испод крушке је била чесма: оклопила је кристаласта ледена кора, кроз оклоп се чује како вода испред кристала мукло гусла и препјевава породичну трагедију изгнаника Ђола Пешића”. Пешић даље прича да је био љевичар, учествовао је у устанку, сјећа се да је у устанку био на фронту према Плаву и сл. Ухваћен је од војске која је насвојила, од затвора до затвора доведен је у Колашин. Из његове жалопојке судија Вукчић је записао (и оставио) и ово: „А најгоре је понижење, јер све прође и прошлост постане, а оно остаје. Лако ти је претрпјети псовку, вику или ударац апсанције, знаш да је дресирана животиња, али човјек – издајник је – нарочито кад је свјестан свога стања – гори од сваке животиње. Лишен је нечег биолошког – љубави за себи сличног, припадности заједници, бриге за потомство... Поремећен из основа, слутећи да је ненормалан, унапријед је диспониран да кидише на ближњег. Човјек је пса научио лавезу, режању, а за уздарје од пса научио да маше репом пред господарем и да коље немоћнога – том науком је надомјестио све оно што му је ускраћено. Можда је судија или писац уџбеника, чиновник, официр или полицајац – а веже човјека и бију га с уживањем и псује га, назива га издајником јер зна да је то горе од свега. Такве сам гледао и трпио из дана у дан, и ништа им нијесам могао... Јаој, ни земља, ни вода не може ни вријеме с промјенама никако не може то да спере с мене...”¹²

Пада у очи суштина Пешићеве жалопојке, која није у глади и општим условима затворске атмосфере. По Пешићевим мјерилима *човјек – издајник* је прва и посљедња степеница човјекова паденија, рекао би Бјелински – алфа и омега човјекова понашања. А човјек господар и човјек слуга су два миљеа за најпотпуније испољавање човјекова морала.

У сусрету са Тамаром, у роману *Тамара*, судија Вукчић се сјећа да је у свом радном столу имао забиљешке о Пешићу, те да он може послужити као свједок у Тамарином случају. Тамари каже: „Адвокат Влајко Пешић био је са вама, и жалосно је завршио. Артиљерац, тобџија стари црно-

¹¹ *Истио*, 67.

¹² *Истио*, 70.

горски – његова је казивања записао затвореник, име сам му заборавио”.¹³ Тамара, међутим, није причала о Пешићу у затвору, нити се види његово директно свједочење о њој, али су његова свједочења индиректно обарала оптужбе против ње. Тамара га и тражи за свједока. Вриједне податке о њему остварила је Милка Вешовић, свједок на процесу, затвореник колашинског затвора. Милка прича: „С Тамаром сам најдуже провела, али се сјећам и Влајка Пешића, адвоката из Војводине: лијеп човјек, рођени господин, ни затвор њега не понизи као друге. Он је мени говорио другарице, а ја њему онда кажем: Немој, молим те, да ме тако зовеш, јер ће стражари помислити да сам члан комуниста. Њему првом стиже храна – имао је зета старог полицајца, сестра му ту везу искористила те дознали гдје смо. Дошла њему велика погача и комад сланине. Кажем му ја: Ако будеш приштедио, може ти то потрајати недјељу дана, а он каже: Зар мислиш да сам таква мизерија?... Не, него ћеш ти то исјећи на једнаке комадиће – да за сваког буде, па колико буде. Тако нам је то постало закон и послије, кад је другима долазило”.¹⁴ То је и посљедња Лалићева информација о Пешићеву боравку у колашинском затвору. Пешић је у свим тим информацијама остао свијетао лик васојевићког простора.

У *Прелазном њериоду* Лалић је једно поглавље насловио – „Мученик Влајко Пешић”.¹⁵ Али, ту није крај. За сам крај трагања о Пешићу у Лалићевој прози оставили смо оно што се налази у *Лелејској њори*. Пешић је тамо дат у контексту судбине Драга Нечекића, читаоцу знаног јунака *Лелејске њоре*. Причалац Ладо Тајовић саопштава: „Стазом преко ливаде појави се инжењер Драго – познао сам га издалека по штапу и храмању”. Пријатељски је сусрет старих познаника. Инжењер иде да лијечи костобољу у пијеску поред Лима и Ладо на основу његове приче саопштава: „Доље крај Лима инжењер има друштво: један апотекар, избјеглица из Подгорице, и адвокат Пешић, због болести ослобођен из колашинског затвора и млади поп Петар Ђемић, избјеглица из Метохије, и попов брат од ујака доктор Кондић. Једно вријеме им је долазио и учитељ без ноге. У дијалогу, на Ладову комотну констатацију: „То сте ви тамо саставили либералски труст мозгова”, Нечекић одговара: „Пешић га зове *њрусти мазіова*” и наставља свој коментар: „Па и јесте, јер шта је човјек данас, и шта ће му мозак? Само да лакше схвата да је нула”.¹⁶ То је и посљедње јављање Влајка

¹³ Тамара, 26.

¹⁴ *Истио*, 95.

¹⁵ *Прелазни њериод*, 131.

¹⁶ М. Лалић, *Лелејска њора*, библ. Луча, Графички завод, Титоград, 1973, стр. 265, 266.

Пешића у Лалићеву дјелу. У *Тамари* је речено да је „жалосно завршио” и да је сахрањен на трепачком гробљу.

Лалићеве симпатије према Пешићу су очите. Нити писац у неутралном казивању о лику, нити иједан од литерарних јунака дјела о Пешићу не говоре омаловажавајућим тоном и изразом. Све што је о њему речено иде у сами врх црногорске етичности. А он је прије другог црногорски интелектуалац бачен поткрај живота у вртлог историјских збивања у којима је часно учествовао и нестао. Патриотски зов довео га је на ђедовину и очевину, али је долазак тамо био колико исцјелитељан толико и кобан. Иако дијете села, Пешић није скупљао богатство кад му се за то дала прилика, нити је постао роб новца у постојбини Стеријиног Јање. Могао је постати скоројевић – јесенбеговић, будући да му се за то (била) пружила прилика, али није. Пешић је новац омаловажавао, сем онолико колико му је било потребно за живот. Његове етичке вриједности показале су се на фронту и у затворској средини. Иако би се могло рећи да је на моменте Црногорац – инација са индивидуалним цртама – он се у ствари испољава као брижан родитељ (иако то није), пун љубави и самоодрицања. Његове етичке вриједности блиске су вриједностима оних Лалићевих јунака са подручја Васојевића, чији су репрезенти Џана, Нико Долесић и Ладо Тајовић. Али у том кругу има их више.

Један од јунака *Тамаре* набраја личности што их је срео у колашинском четничком затвору, па каже: „Свидјели су ми се добри, фини, господа љући: адвокат Пешић, пуковник Радевић, мајор Ђоко Мирашевић, судија Лутовац, мајор Зечевић, капетан Лакићевић, учитељи, професори, ђаци, студенти”.¹⁷ Све су то аутентични ликови, али нас овдје занима само пуковник Радевић.

У *Прујџом њо води*, Лалић је записао: „На Брези крај Колашина, гдје су четници стријељали симпатизере комуниста, записујем имена и податке: Радевић Риста Радисав, Лијева Ријека – 1875-1942”,¹⁸ итд. И касније, у пригодним говорима, попут оног „Ликови из колашинског затвора”, или „На брези, 24. септембра”,¹⁹ Лалић се присјећао Пешића и Радевића, спомињући их с поносом и уважавањем.

Први помен Радисава Радевића у Лалићевој умјетничкој прози срета се у приповиједи *Освејџа марџолоза* из збирке *Први снијеј*. У слици устаничких дана на простору Васојевића спомиње се и Радевић као учесник збивања. Тамо стоји: „СТИГОШЕ И ДВА ТОПА, ПОСЛИЈЕ И МИТРАЉЕЗИ ЗА-

¹⁷ *Тамара*, 75.

¹⁸ М. Лалић, *Прујџом њо води*, Дневник, Нови Сад, 1992, 224.

¹⁹ Крсто Пижурица, *Мрак на свијетљим сјазама*, КПЗ, Подгорица, 1998, 181, 196.

плијењени у Беранама и маса бацача, а мало касније и стари артиљерац Радисав Радевић”.²⁰ Касније се не спомиње све до *Зайочника*, а тамо га је Лалић поново видио у устаничким данима 1941. и на истом фронту гдје га је оставио у назначеној приповиједи. Увод у поглавље *Часић њлемена у Зайочницима* припао је сцени са Радевићем у средишту. „То што плавски муслимани”, стоји тамо, „имају више муниције пушчане и митраљеске некако се изравнава с наша два топа а и виком артиљерца Радисава Радевића – Проклетије одјекују час од једног, час од другог. Један топ је талијанске производње, заплијењен у Адријевици, накривљен и неугледан, увијек му нешто фали, но ако из њега Радевић кроз цијев нанишани – кула бива погођена а из ње куљају бјегунци ка мрави”.²¹ Пада у очи да се нервоза устаничких дана, неисправност топова, неизвјесност, ратни метеж и још којешта прелама на Радевићеву понашању, који је уз то и бивши (високи) војни старјешина и, изгледа, једино стручно лице за опслуживање, односно коришћење топова. А они – неисправни, осакаћени. Пејо Грујовић, коме је Лалић посудио свој језик за сликање збивања, а који је тек нешто млађи од Радевића, у другој слици пружа нешто више података о Радевићу, али је замало читаву атмосферу довео до нивоа гротеске. „Разграктао се”, каже, „Радисав Радевић, артиљерац краља Николе, један од ријетких што су преживјели четири рата и у пети ушли.

Исприсио се на бријегу изнад топа, гледа кроз дурбин, одређује, наређује, чује се до Плава како виче. Погодио је, кажу неки, и диве се: оде минаре у тиринте!... То им морам вјеровати, пошто не видим ни џамију ни минаре, а немам кад ни да их тражим кроз узбибану измаглицу и дрњавау у којој свесрдно учествујем”.²² Радевић је послужио Пеју Грујовићу као узор у пријекору који је, у истом роману, упутио Милу Вељкову Вејовићу: „Кад рекох да му је мјесто било с омладином и испред ње, на фронту или бар у штабу, као старим црногорским официрима Радисаву Радевићу и Величку Бојовићу – он се узљути, поцрвене и забрза...”²³

Више података о Радевићу Лалић је оставио у роману *Гледајући доље на друмове*. О Радевићу тамо причају друга лица, али се и он види у акцији, особито у дијалогу. Кад Пеја Грујовића уводе у колашински затвор, Радевића, као раније Пешића, новајлији представља Васо Булатовић, па каже: „Овај до њега је артиљерац старога кова, капетан Радисав Радевић с Матешева – ма-

²⁰ М. Лалић, *Први снијеј*, Београд 1951, стр. 211.

²¹ М. Лалић, *Зайоченици* (Сабрана дела М. Л.), Нолит – Београд, Пobjеда – Титo-град, 1979, стр. 177.

²² *Зайоченици*, 199.

²³ Исто, 325.

ло му бише четири рата – два балканска и први свјетски и априлски – па се и у пети залетио, и то у војсци комуниста. Зато је сад овдје, а сјутра не знамо гдје ће бити”.²⁴ На Васову мисао из посљедње реченице, Радевић одговара: „Ђегођ будем, нећу се кајати ни стиђети од онога што сам био и чинио”. Пејо каже: „Викну Радевић”, а израз *викнути* овдје носи пркосно значење.

У усменој и писаној црногорској традицији присутан је вјековима мотив сахране умрлог (погинулог), али од стране родбине. Мотив је још од *Антиионе*. Дубоко је трагична народна јадиковка – „Не зна му се гроба ни мрамора”. У колашинском затвору, у којем је и Радевић, затвореници причају о смрти, неко рече: „Смрт је свачија...”, други ће рећи: „Јесте свачија, али зашто да се човјеку за гроб не зна?”

„Зашто?... Зато – да га његови немају ђе ожалити.”

Јанко пита: „Која ми је корист од жаљења?”

„Није корист мени или теби, каже артиљерац, али јесте породици. Кад ожале, бива им лакше, и као да су се одужили”.²⁵ Тај артиљерац је Радисав Радевић, а он је, како се види, у конкретном случају тумач народне традиције.

Човјек пркоса и поноса, храбар – таквим се Радевић представља у даљем Пејовом виђењу. И ироничан је, на моменте заједљив – ако може да се, у име непокоривих, наруга затворском слуганству. У епизоди која слиједи Радевић је приказан у дијалогу са затворским стражарем, који има наређење да учествује у уништењу затвореника у случају да слобода закуца на затворску капију.

„Отвори се борба изнад цркве”, саопштава Пејо, „друга плану преко Брезе. Чуше се псовке с обје стране. На вратима се отвори вребаљка – испуни је нарамак браде, па се из длаке појави око:

‘Јесте ли се понадали?’

‘Бјеж, јадове, јадна ти мајка’, виче му Радевић. ‘Чујеш ли оно како меље’.

‘Нека меље до сјутра ако ће, вама ни бог помоћи не може. Молите бога да у варош не провале, е богами ако провале – наређење је да вас уништимо прије него одступимо’.

‘А куд, јадо, да одступиш?’, пита га Радевић. ‘Далеко је Италија, преко мора је, нема ти спаса’.

‘Не брини ти моје бриге, но се прекрсти и покај се за гријехе. Заиста је дошло вријеме да вам пресудимо ево овим, и показа краставу бомбу’.

‘Мало ти је та једна лоптица, имаш ли још?’

²⁴ М. Лалић, *Гледајући доље на друмове* (Сабрана дела), Нолит – Београд, Побједа – Титоград, 1985, стр. 24.

²⁵ *Исто*, 35.

‘Пуну торбу!’

‘А шта ћеш рећи кад те ухвате?’

‘Не брини ти шта ћу рећи. Шта год рекао – живима се боље вјерује но мртвима, и мени ће они твоји вјеровати боље но теби’²⁶

Радисав Радевић је пркосан још у једној епизоди романа *Глегајући гоље на друмове*. Тамо он одсликава и атмосферу затвора, оптужује, достојанствен је.

„Дај љекара, умире човјек!”, виче Радевић.

„Како умире?”

„Умире од божје, није чекао да га кољете”.

„Пази се ти, Радевићу, познајем те ја по гласу”.

Шта ми можеш? Благоти сте ставили звоно, мени ставите два – да ми славу увећате!”²⁷

Највише простора и то у једном блоку, Лалић је Радисаву Радевићу дао у *Тамари*. Радевић се тамо појављује као свједок у фиктивном процесу што га судија Вукчић води у случају Тамаре Годачић (алијас Радмила Недић). Подстицан судијиним питањима, Радевић се испољава као познавалац историје Црне Горе, познавалац људи и саосјећајан родитељ. На судијино: „Имамо још једног, и то нам је посљедњи свједок за данас: Радевић Радисав. Погледај је ли ту” – разговор слиједи, који доносимо у цјелини:

„Јесте, ту је – ја сам тај Радевић. А што кажеш да сам посљедњи – не љутим се. Доста сам и првачио, досади се и то најзад.”

Извињава се Ђураш Вукчић што је употријебио израз „посљедњи”: није му ни на ум пало да би то могло да се схвати увредљиво – хтио је да каже да ће на томе, тим исказом, завршити...

„Каквим исказом”, прекиде га Радевић.

„Вашиим исказом, уколико сте вољни и у колико се још сјећате догађаја из четрдесет друге године, то јест како су вас спроводили од Матешева до затвора у Колашину.”

„Јадно су ме спроводили, синко”, рече Радевић, „горе но фрајкори аустријски кад нас вођаху у Мађарску. Али не знам што вам то сад треба. Да неће опет неко ново ратовање?”

Вукчић га умирује: „Кажу неће, ваљда је и њима досадило, али им се ништа не може вјеровати. Чуо сам да су вас успут, до затвора, спроводници злостављали. Је ли тачно?”

„Јесу ми баш досађивале неке рђе неваљале”, каже Радевић. „Вазда се код нас нађе тога: калаузи, мартолози, дербенције и шпијуни – дође

²⁶ *Истио*, 52.

²⁷ *Истио*, 55.

њихових пет минута, понекад и десет, па похитају да их искористе. С друге стране, кад човјек прође кроз три рата, а не стигне да људски погине, или од ране не умре на вријеме, но дочека погану старост – онда мора да је грдно скривио судбини, а зато је дужан да ћутке трпи све што га снађе.”

Вукчић пита како се то догодило да Радевић, човјек у одмаклим годинама, пензионер, залута међу комунисте...

Радевић га оштро погледа, увријеђен: „Ја залутао?... Јеси ли ти при свијести кад то збориш?... Како можеш то да кажеш?... Никуд ја нијесам залутао, но право својим путем ишао!... Ако је ту неко залутао, прије ће бити – они други. Што не питаш комунисте, интернационалце, како на моју стазу стигоше?... Не, не, синко – ја сам чинио само оно шта сам се обавезао кад њих још нигдје није било”

„Знам тај стари патриотизам”, рече Вукчић.

„Зашто стари?... Он не може бити стар, пошто га стално подмлађују нове невоље и навале. Ја га не бих дијелио на стари и млади, јер је он у ствари вјечан. То и није патриотизам, но човјекизам, пошто је човјеку урођено да се не помири с насиљем. Док је у њему душе човјечанске, сваки ударац по другоме њега боцне, жацне, подстакне да се успротиви и замахне.”

Вукчић рече: „Али то је млађарија покренула тај устанак, за који и сад неки мисле да је био преурађен, непромишљен и тако даље.”

„Зар то мисле?... Па нек мисле. Свака цкврња може да мисли, али онда боље да шути.”

„Не даш ми да дођем до ријечи”, рече Вукчић, „а хтио сам да те упитам: шта те привукло да напустиш своје вршњаке, пензионере, па да заједно с младићима...”

„Да су старци припремили ону попару Талијанима, ја бих сигурно био с њима. Војник сам по професији, артиљерац. Кад чујем да топ негдје грува, и то наш топ, наши момци отели га од јаче силе – откуд може то да буде да он грми тамо без мене?...”

Вукчић упита: „Јесу ли ти се обрадовали?”

„Као да сам им и други топ догурао. Четири су одједанпут били отели. Један им негдје експлодирао због неправилног пуњења, други су неком поклонили те је бумбао преко планине. Не знам шта им је било с трећим, али онај мој је грмио док је трајало муниције. И баш сам се наживао, никад тако. Бјеше ми то друга младост: брдски топчић послушан, услужан, лако смо га премјештали и још лакше опслуживали. Иако је био без нишанских справа, душу сам му упознао, кроз цијев сам нишанио – гдје погледам, ту погоди. Побјегао сам да не видим кад су и њега котрљнули у провалију – да не служи непријатељу”.

Вукчић упита зашто су стари режимлије више галамили на њега но на комунисте:

„Морали су да ме мрзе”, рече Радевић. „Не само мене но и Века, Арса, Михаила Анђелића, Ђетковића, Вукотића, Терзића, Ђукића, Вучковића – да су могли, све би нас на ватру наложили. Криво им је, разумије се, како да не, што нијесмо и ми мировали као они. Па пошто су они били у већини, лако им је било, да ствар преокрену: ми издали, њих издали, своју класу официрску и новогосподску. И онда су ми накатарили да сам погазио заклетву краљу, па да сам на вјеру похулио и на крст пљуноу... Какав крст, у божју матер, какве везе крст има с тим! Тако су ми и крст омразили, свуд га угурају!”

„Сад ми је јасно зашто су те спроводници малтретирали свуд успут до Колашина”

„Наређено им!... Јак сам био у оно вријеме, ударце сам лако подносио, али ме љутило што су те фуњаре измишљале ситне гадлуке да ме понизе. Снијег висок, пртина уска, корачамо један за другим. Руке везане сваком посебно, али има један коноп заједнички на који смо нанизани као псећа запрега. Испред мене иде млинар, сиромах Медовић, дроњав, јадан, прслих чакшира, а њима то дошло по згоди да се подсмиехну: „Пуковника води млинар у побједу комунизма”, и све тако.

„Изводе шалу”, рече Вукчић.

„И то стално понављају. Говечету би се досадило понављање, а њима не. Не можеш од жаце очекивати ништа боље, али на улазу у Колашин паде на ум неком од њих да приреди мало пропаганде за грађане. Нареди онај болничарки да она дође испред мене, умјесто млинара; дакле – да ме женска води!...”

Вукчић упита: „Послуша ли?”

„Боље би било да је послушала, али она се заинати”: „Нећу, нећу! Стријељајте, објесите, али ја то жива нећу!” „Шамарају је, ногетају, оборе је, подигну је – неће, па неће. Узеше онда студенткињу”

„Је ли одмах попустила?”

„Не ни она. Сједе у снијег и поче да сикће: ‘Ево, ајде, стријељајте, ако смијете! Де жандаре, де жандаре – што ти дрхте руке, зар не знаш како се пуца из пушке у живе мете?’

Њу су трпјели нешто дуже, али кад почеше да је бију, мене чисто срце заболело. Питам ону болничарку чија је кћер студенткиња; каже – кћер је професора Годачића, официра, поповог сина. Познавао сам га, заједно смо ратовали, млађи од мене десетак година, убили су га неће послије радикали: плаћени убица, уочи избора, прве или друге године послије оног првог рата. Она је тада могла да има – једва ако је имала годину дана.”

„Некаква несрећна породица”, рече Вукчић.

„Лако ти је бити несрећан кад си рођен у Црној Гори, на злом Лиму што извире испод Проклетија и прима у себе Злоречицу, и гдје се сваки ђаво коти. Свуд је речено ‘Учини зло – кајаћеш се’, а ту не него баш обрат-но: ‘Учини добро – кајаћеш се’ и ‘Ако зло не учиниш – настрадаћеш!’...”

Наста ћутање, као да је веза прекинута. Вукчић сачека, па упита: „Шта би с дјевојком, пустише ли је?”

„Аха, бјех се замислио”, рече Радевић. „Не пуштају они лако. Згазили би је они звјерови побјешњели, али моје старо срце не издржа да то гледа. Позвао сам је – ‘Тамара, Тамара, дијете моје, познавао сам твога оца, мога храброг капетана, ваљан, вољен, камен – кремен, пун пламена, украдоше га неваљалци... Послушај ме шта ћу ти рећи: не могу да гледам како те ове жандарчине муче!... Узми тај конопац, омотај га око руке, да се види да си и ти везана с нама, и пођи, кћери испред мене – нек им и то на част служи! ... Не могу они ничим нашкодити угледу и части Радисава Радевића – зна се моје, знаће се њихово!’” „Двапут, трипут сам је тако замолио. Изгледа да се сажалила на те молбе, или сам је придобио што сам јој оца похвалио, или што је назвах ћерком – узео конопац, омота га око руке, као што сам јој ја рекао, и коракну испред мене”.

Вукчић упита: „Згрануше ли се Колашинци кад виђешеш?”

„Ко да се зграние?... Нико нас није ни видио. Колашин се бјеше сам у себе увукао. Ко је могао, тај је побјегао; ко не побјеже, тај се у кући затворио и капке спустио да не гледа шта се ради”.

Вукчић рече: „Па ту онда није било штете за углед Партије или војске партизанске.”

„Никакве штете”, потврди Радевић. „Али кад сам у затвору испричао како смо дошли – рече неко да би то, за њу, могло рђаво да се одазове и одјекне код њеног друштва кичељивог. Отада се бојим да сам јој зло нанио. Много се бојим: опасна је та Партија, ти зелоти, пламен живи!... Више милости има за туђега но за свога”.²⁸

Специфична Радевићева улога на процесу није га спутала да говори и о другим стварима, ван оних потребних суду, да отвори историјске визије, врши поређења, укаже на спону традиције и савремености и сл. Стара Лалићева теза о издаји и истрази присутна је и у психолошком оцртавању Радевићева лика, кад овај каже да свима нашим мартолозима и дербенцијона увијек „дође њихових пет минута”, а на тих пет или десет минута указује Лалићево дјело уздуж и попријеко. Окупација се у Радевићевом виђењу свугдје једнако понаша и свакад је иста, носила одору фрајкора

²⁸ Тамара, 116, и даље.

аустријских или савремених стражара под талијанско-њемачким шињелима. Радевић је у ријечи осуде једак, гњеван, пркосан и изнад свега неустрашив: шта ми можете? – то је израз његовог бунта и пркоса.

Радевић је у *Тамари* спона између традиције и савремености у оном смислу што је Лалић у њему и преко њега обновио мотив старости у нашем историјском трајању: је ли старост граница при подношењу жртве. Све је релативно и индивидуално, али да старост није граница ено доказује Стари Вујадин, стари Или Куч, стари Назор, колашински затвореник Ђуро Маловић из Дробњака – „негдје око осамдесет” имаше, али се није препао. Прича Лалић: „Имали смо пред собом примјере припадника старијега покољења” и међу споменутима је и Радисав Радевић. У затвору, на пријекорно: „Ваљда ти, стар човјек, нијеси ишао у партизане”, Раде Башић, јунак Лалићеве приповијетке, осорно одговара: „Па ни старцима није забрањено да се боре за слободу и за правду”, а тој фели старих и одважних припада, у Лалићевом виђењу, и Радисав Радевић.

По Радевићевом схватању патриотизам се не може цијенити према старости, не може он бити млади и стари. На нашим просторима он се стално потхрањује и подмлађује. По принципу историјске смјене, оличене у сазнању „гдје ја стадох – ти продужи”, младеж којој се свесрдно прикључује и Радевић преузела је штафетну палицу и кренула у неизвјесност. Захваљујући инстинкту наслућивања историјског хода – Радевић се није колебао, пришао је младежи. Он са младалачким заносом прича Вукчићу зашто се на то одлучио. Он, стари ратник, није могао отрпјети а да се не нађе међу онима чије пушке-осветнице ограшаваху просторе.

Његошев један ратник упозорава друга да му не прескаче пушку – по старом вјеровању урећи ће је тако, а њему без ње нема живота. Други његов сабрат по судбини и оружју, у градацији уздиже оружје изнад других вриједности, а војник епохе зрелијег Радевићева доба пјева: „Пушко моја, мали гарабину.” Радевић је срастао са топом. „Кад чујем да топ негдје грува, и то наш топ...” – с љубављу и заносом он прича. Његов топ је грмио, док је трајало муниције. „И баш сам се наживао, никад тако”, саопштава. „Бјеше ми то друга младост”, каже. И Чемеркића је подмлађивао митраљески глас, а Радевић и Чемеркић су исте горе лист.

У Радевићевом виђењу наше историје и стварности – Шваба и њихови поступци према голоруком народу блиједе пред поганијом и пасјалуком наших људи. Какви Шваба и трице, рекли би Лалићеве јунаци. Узгред – Лалић биљежи анегдоту о аустријском допуштењу да стриц – Микетић, замијени на стрелишту синовца, а слично је записано и на једном споменику на Богетићима. Станица – Мига Грујић савијала је мараму са главе око ногу спроводника њенога сина јединца да га на Брези не убију,

али било је узалуд – Милисаву су убили наши. И Радевића су до затвора водили наши – какви фрајкори при њима. Блиједи, де! Ономе што о нашим каже придаје: рђе неваљале, цкрвње, фуњаре. Љут је и на непромишљености и наглост појединаца Тамариног покољења, за које има термин „Зелоти”, а и они имају „више милости за туђега но за свога”. Радевића је забољело и оно како су затвореници везани, каже да су имали заједнички коноп, на који су били „нанизани као псеће запреге”.

Бригу за друге Радевић је особито испојио према затвореници Тамари, од које су стражари захтијевали да поступком омаловажи Радевића и нанесе поругу његовом достојанству. Осјетивши се одговорним за оно како се поступило са Тамаром („мене чисто срце забоље”) ријешао је не да моли стражу за милосрђе, већ да њу приволи да их послуша. Коришћењем израза одмиља – „Тамара, дијете моје”, „кћери” и ганутљивим подсјећањем да јој је оца знао – приволио ју је да послуша и спасе се да је не згазе „они звјерови побјешњели”. Тамара је послушала и била спасена.

Поуздан као свједок, родитељски брижан, сигуран у запамћивању детаља, Радевић је олакшао позицију Тамарину пред судом, али су његови искази (као и других) блиједјели пред осиношћу Тамариних другова, ријешених да је се ослободе. Појединце из Тамарина друштва Радевић није оптужио, али и тиме што је свједочио да Тамара поступком, рекло би се држањем у затвору, није омаловажавала партију којој је припадала и другове са којима је радила, ослобађао је Тамару одговорности и суђења ако затвор преживи. Сој Тамариних другова Радевић је доживио као кичељиве људе и једноумне. Радевић је на фиктивном саслушању показао висок степен моралне одговорности, а сјенка сумње шта се Тамари може догодити антиципирала је будућа збивања око ње. Његова злослутност била је основана.

Записи Михаила Лалића о Влајку Пешићу и Радисаву Радевићу, двојци аутентичних ликова васојевићког простора, имају форму свједочења. Његово свједочење о њима уклапа се у општу Лалићеву слику збивања на подручју Колашина и Васојевића у току Другог свјетског рата и има снагу вјеродостојности. На дјелу је мармиљановска поетика да се не заборави рад правих јунака који су оставили траг у времену. Сва тројица су високо моралне личности: Лалић по прегнућу и објективности писања, Пешић и Радевић по заслуги да писац о њима пише. Лалић није дао потпуну биографију својих јунака, већ се задржао на по једном сегменту њиховог живота, у коме су особито могле доћи до израза њихове моралне вриједности. Из Пешићева живота више је детаља, из Радевићева само оно што је везано за рат. У колашинском затвору нашла су се сва тројица, па је прича о њима и прича о затвору. Њихова судбина је и исјечак историје Васојевића.

Krsto PIŽURICA

TWO AUTHENTIC CHARACTERS FROM AREA OF VASOJEVICI
IN MIHAILO LALIC'S PROSE

Summary

In the literary works of Mihailo Lalic there are two heroes. They existed, they lived and disappeared. Both of them are from area of Vasojevici. One of them, Vlajko Pesic. Lalic rembered from Kolasin Chetnik's prision, and the other, Radisav Radevic, was participant of the 13th July's revolution in Monte Negro. Radevic was shoted by Chetniks on Breza Kolasinska. In Lalic prose, both of them are the heroes by chivalrous morality. They were not fictitious by Lalic. he took them from rea life. Lalic now witnessing about them.